

==Hoofdartikel kwartaaljournaal herfst 2014 www.dubbelkrimp.nl:

DOORLOPEND DOSSIER : Europa als Randstad in het groot, DEEL 4

Im Osten nichts neues?

Kanttekeningen bij de renaissance van Midden- en Oost-Europa

De Val van de Muur en de ondergang van de Sovjet Unie hebben de oorspronkelijke samenhang van Midden en Oost Europa hersteld, zo is het overheersende beeld. Het heeft dit deel van Europa de afgelopen kwart eeuw geen windeieren gelegd. Met name de economieën van Polen, Tsjechië en Hongarije hebben goed garen gesponnen bij het herstel van de oude economische banden met het inmiddels zelf herenigde Duitsland. Zo brengt bijvoorbeeld de toelevering aan de Duitse industrie heden ten dage heel wat geld en werkgelegenheid in het laatje [1].

Bij dit optimistische beeld komen bij nadere analyse toch wel de nodige vragen op. Op welke fronten traden er de laatste 25 jaar veranderingen op in de industrialiseringspatronen in dit deel van Europa, wat zijn daarbij de sterke én de zwakke punten en hoe zou hierop gereageerd (kunnen) worden in de ruimtelijke ontwikkeling van stad en land? Vormen vergrijzing en demografische krimp geen rem op verdere economische ontwikkeling? Hoe, waar en op welke manier werken de grotere sociale ongelijkheid en armoede sinds de *Wende* door op samenleving en economie? En wat zou tenslotte een en ander voor consequenties kunnen hebben op bestuurlijk vlak en de rol van de stad daarin?

Het oosten van Duitsland vormt zelf een onderdeel van dit 'herboren' Midden- en Oost-Europa. Wie de discussies bij onze oosterburen volgt, kan het toch niet ontgaan dat de zorgen over de *Neue Länder* in het oosten eerder toe dan afnemen, zeker met het oog op het aflopen van het zogeheten *Solidaritätspakt* van de rijke *Länder* in het westen met de arme *Länder* die vroeger tot de DDR behoorden. Dat pakt loopt in 2019 af. Tot die tijd lappen de westelijke deelstaten de tekorten in het oosten nog bij, maar daarna is dat voorbij. Vooruitlopend daarop staan bezuinigingen nu al bovenaan in de begrotingsagenda van menig *Neues Land*. Fors bezuinigingen op de staatsbegroting gecombineerd met een hardnekkige demografische krimp vormt een verraderlijke cocktail die tot groeiende maatschappelijke en politieke fricties zorgt. De *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)* sloeg met het oog op deze problematiek alarm in een hoofdredactioneel commentaar op 21 juni onder de titel *Der Konsens bröckelt* [2]. Directe aanleiding voor het commentaar vormt de sociaaleconomische en politieke ontwikkelingen in de deelstaat Sachsen Anhalt, een van de *Neue Länder* die het niet bijster voor de wind gaat. Een deelstaat in de schaduw van de grote stedelijke concentraties als die van Hamburg en Groot Berlijn in het noorden en die van Thüringen en Sachsen in het zuiden. Met de werkgelegenheid gaat het er 25 jaar na de Val van de Muur nog steeds niet goed, hetgeen ondermeer veroorzaakt door een reeks pijnlijke missers op innovatief gebied, waaronder de gedeeltelijke teloorgang van een zonne-energieindustrie die ten prooi viel aan de dumping van goedkope Chinese zonnepanelen op de Europese markt en de speculatiezucht van Angelsaksisch stutkapitaal. Dit alles tegen de achtergrond van een verwachte scherpe daling van de

omvang van de bevolking van nu nog 2 miljoen 350.000 inwoners naar al in 2025 een inwonertal van onder de twee miljoen. Steden als Magdeburg (jawel van de halve bollen uit de natuurkundeles) en Halle met zijn na de *Wende* goeddeels gesloten chemieindustrie vormen geliefde reisdoelen voor demografische excursies voor Nederlandse planologen en stedenbouwkundigen naar het krimpende oosten van Duitsland. De tegenvallende werkgelegenheid in de particuliere sector gecombineerd met de teruggang van investeringen en werkgelegenheid in de publieke sector door het straffe bezuinigingsbeleid en een sterk doorzettende demografische krimp vormt een vruchtbare voedingsbodem voor een groeiende maatschappelijke onvrede waardoor het voortbestaan van een *Grosse Koalition* onder leiding van de CDU die hier in Sachsen Anhalt sinds de *Wende* de touwtjes in handen heeft onder druk komt te staan. De commentator van de deftige FAZ vreest met grote vreze dat na de komende deelstaatverkiezingen hier een rood-rood-groene coalitie aan de macht zal komen. De recente opkomst van *Alternatative für Deutschland* aan de rechterflank compliceert alleen maar de vorming van grote of centrumrechtse coalities.

De situatie in Sachsen Anhalt is voor Duitse begrippen zeker niet uniek. In menig ander *Ostland* speelt dezelfde problematiek. In beduidend mindere mate spelen vergelijkbare ontwikkelingen overigens ook bij economisch zwakkere broeders onder de westelijke deelstaten. Maar de mix van een demografische krimp als erfenis uit het DDR-tijdperk en de harde en robuuste overgang van *Volkseigene Betriebe* (VEB's) naar een westelijke *Marktwirtschaft* die de afgelopen 25 jaar in sneltreinvaart steeds asociaal werd is wel heel specifiek voor de *Neue Länder* en is in deze vorm alleen te vergelijken met andere Midden- en Oost-Europese landen achter het voormalige IJzeren Gordijn, waar de ontwikkelingen zelfs in menig opzicht zelfs nog veel dramatischer verliepen: op het gebied van de demografische krimp, van de (her)groepering van industriële en stedelijke netwerken en op het gebied van de inkomensongelijkheid en armoede. Het is daarom zinvol deze gebieden en landen en hun stedelijke en economische netwerken als een geheel te benaderen.

De stedelijke en industriële netwerken van Midden- en Oost-Europa: historische continuïteit en recente verschuivingen en versnellingen

Kattowice, 'hoofdstad' van het mijnbouwgebied van Oppersilezië, vóór de Eerste Wereldoorlog Duits, vanaf de vroege jaren '20 Pools. Sinds de Val van de Muur is er in dit centrum van de zware industrie wel een en ander veranderd, getuige een dossier in *Le Monde* over de economische wederopstanding van centraal en oost-Europese landen in de laatste 25 jaar. Zelfs de kredietcrisis van 2008 en de recente politieke Oekraïne-crisis lijken geen roet in het eten te kunnen gooien [3]. Ook Kattowice wordt daarbij in de kolommen van de Franse kwaliteitskrant speciaal in het zonnetje gezet: IBM heeft er inmiddels zijn tweede datacentrum neergezet en Amazon gaat er drie logistieke centra bouwen. Internationale investeringsmaatschappijen hebben de stad en haar verstedelijkte regio ontdekt; vooral bedrijven in de dienstensector schieten op de puinen van de oude industrie als paddenstoelen uit de grond. Maar het is hier niet louter groei wat de klok slaat. De toename van de bevolking die in de loop van de 19^e eeuw inzette, daalt sinds het eind van de jaren '80.

Demografische krimp en groeiende afhankelijkheid van buitenlandse investeringen, waaronder van het (on)nodige durf- en stunkapitaal - zie daar het plaatje dat niet alleen voor Kattowice opgaat, maar voor het hele sterk geïndustrialiseerde kerngebied van centraal en oost Europa. Dat kerngebied, bestaande uit meest geconcentreerde agglomeraties in zuidwestelijk Polen, noordelijk Tsjechië en Hongarije, was vóór de Koude Oorlog altijd economisch en logistiek sterk verbonden geweest met industriegebieden in Duitsland (met name met het aangrenzende Saksen en Thüringen, waarmee het een verstedelijkte band vormde (en nog steeds vormt) en met - op afstand - Hamburg als belangrijkste toeleveringshaven) en in Oostenrijk (de as Wenen - Bratislava - Boedapest). Na de Val van de Muur en het opruimen van het IJzeren Gordijn zijn de oude connecties opvallend snel weer hersteld en zette een periode van economische groei in.

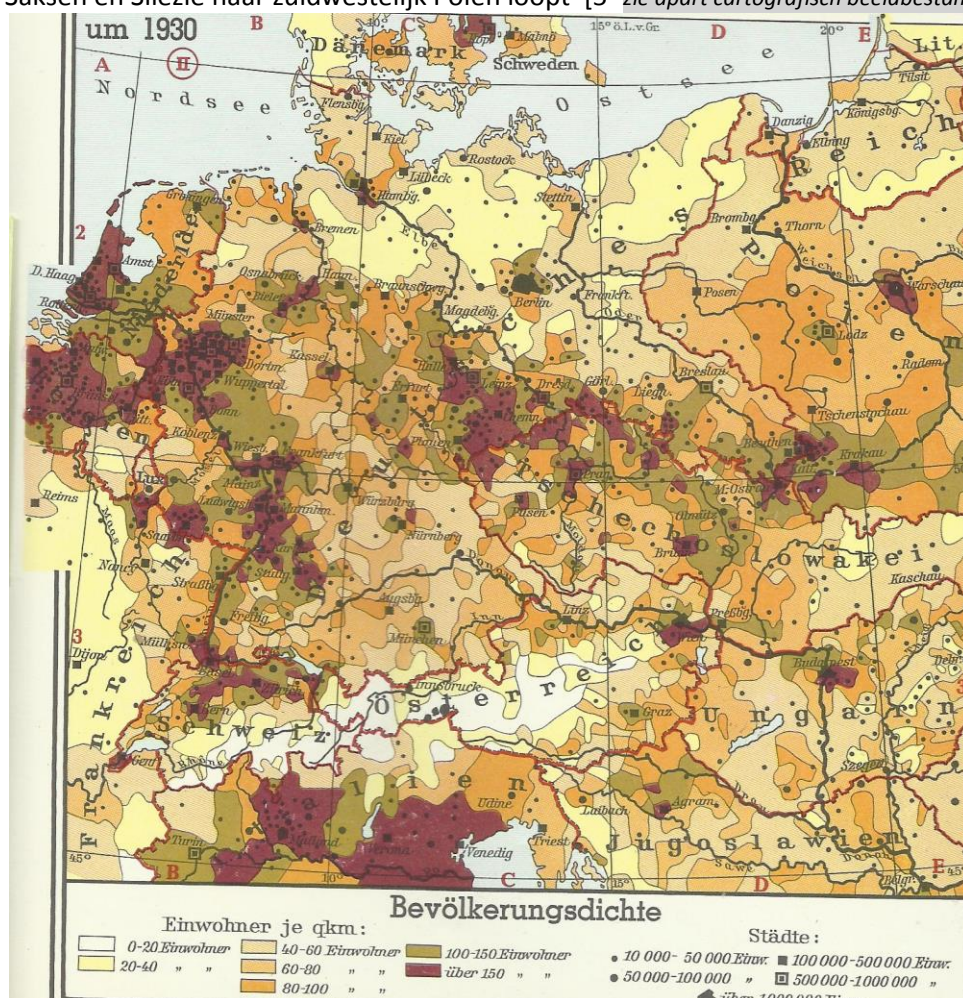
Bij dit alles gaat het echter niet alleen van herstel van oude banden en connecties. In de relaties zelf is er fundamenteel iets veranderd, in de dynamiek, de schaal waarop een en ander

plaats vindt, in de geografische lijnen en patronen waarlangs dat gebeurt en in de onderlinge afhankelijkheidsverhoudingen waaronder een en ander gestalte krijgt. Bij een analyse van de transformatie naar een markteconomie in centraal en oost Europa blijkt het bij nader onderzoek weinig zinvol uit te gaan van een model van een economische ontwikkeling tussen een industriële kern (Duitsland) en diverse periferie gebieden in het oosten [4]. Eerder is er in West Europa sprake van een drietal west-Europese industriële 'bassins' die grenzen aan centraal en oost Europa die na de Val van de Muur hun economische invloedssfeer en hun industriële logistiek met groot succes wisten te penetreren in aanpalende gebieden in centraal en oost Europa. Elk industrieel bassin in het westen had zijn eigenspecialismen weten te ontwikkelen en wist en weet op die vlakken zijn economisch industriële levensruimte naar 'zijn' 'sub-bassin' in aangrenzend centraal en oost Europa uit te breiden. Zo doet het Scandinavische bassin, sterk in hout/papier, energie en telecommunicatie, zijn invloed gelden in het sub-bassin van de Baltische landen en heeft het mediterrane bassin (Noord en Midden) Italië, met textiel als belangrijkste sector, zijn weerslag op de Balkanlanden. Het op economisch, industrieel en stedelijk vlak sterkst ontwikkelde centrale bassin van Duitsland en Oostenrijk, met automobiel industrie, machinebouw, elektronica en chemie, heeft intensieve verbindingen met de industrie in Polen, Tsjechië, Slowakije en Hongarije. Tijdens het transformatieproces zijn oude industrietakken uit de Oostblokperiode steeds verder gemarginaliseerd terwijl nieuwe uit het westen geïmporteerde specialisaties wortel hebben geschoten. Dat laatste is vooral gebeurd in de centrale en baltische sub-bassins, met de informatica-industrie als het meest in het oog springende voorbeeld. De economische massa in het geheel, ook op innovatief gebied, is echter wel vooral geconcentreerd in het centrale sub-bassin van Polen, Tsjechië en Hongarije. Daar is de industriële modernisering in de volle breedte en diepte doorgedrongen. De economische openlegging van dit sub-bassin vormde sinds de *boom* jaren voor de industrie van Duitsland en Oostenrijk een buitenkans om niet alleen om een verdere expansie van zijn geo-economische actieradius te realiseren maar vooral ook om een beslissend voordeel te boeken op de concurrentie van industriële regio's binnen en buiten Europa. Door bedrijfsverplaatsingen naar het centrale sub-bassin in centraal en oost Europa konden meerdere vliegen in een klap geslagen worden. Men kon profiteren van het beduidend lagere loonniveau in het oosten en tegelijk van het hoge scholingsniveau van de beroepsbevolking, terwijl de belangrijkste afzetmarkten om de hoek lagen, namelijk in het uitstekend ontsloten West Europa.

In het economische transformatieproces van de afgelopen 25 jaar vervulde de autoindustrie de rol van motor, van *leading sector*, binnen het centrale Europese industriële netwerk van het bassin (Duitsland en Oostenrijk) samen met het sub-bassin (ZW-Polen, N-Tsjechië, Hongarije). Na de economische crisis van 2008 lijken de vooruitzichten in deze sector echter minder rooskleurig te zijn geworden. Aan de vraagkant heeft de hele sector een flinke knauw gekregen, al heeft met name de Duitse autoindustrie de problemen aardig het hoofd weten te bieden. Aan de aanbodkant lijken er zich problemen van meer structurele aard aan te dienen. Niet alleen het productieproces in de autoindustrie wordt in sneltreinvaart gerobotiseerd, maar ook de auto zelf lijkt zich in een iets verdere toekomst tot robot te gaan ontwikkelen. Productie van het vervoermiddel en de infrastructurele ontwikkeling van de verkeerslogistiek kunnen daarbij versmelten tot een nieuw innovatief transformatieproces waarin maakindustrie, hightec-diensten en ruimtelijk ontwerpen opgaan. Dat biedt de vooral mogelijkheden voor die regio's die nu de hoogste innovatieve potenties hebben – en die zullen eerder in het westelijke centrale bassin liggen dan in het oostelijke sub-bassin, tenzij het oosten met succes weet door te gaan met de inhaalslag waarmee bepaalde regio's en landen nu al bezig zijn, zuidwest Polen bijvoorbeeld. Maar daarbij is dan wel het maken van de goede ruimtelijke keuzes van cruciaal belang, zeker in een zone die zozeer aan chronische demografische krimp lijdt als centraal en oost Europa. Het handhaven, versterken en uitbuiten van agglomeratiekracht is hier de centrale ruimtelijke en economisch-logistieke opgave. Zou de onzichtbare hand van de markt alléén daartoe in staat zijn? Wie durft hier de vloekwoordjes *ruimtelijke ordening* en *staat* te fluisteren te midden van de euforie waarin bepaalde delen van het nu (nog) zo succesvolle Wilde Oosten verkeren?

Verschillen in demografie, sociale (on)gelijkheid, sociaaleconomische politiek en de noodzaak voor euregionale stedelijke beslismacht

Het lijkt voor de hand te liggen centraal en oost Europa als één gebied te benaderen. Vormde dit gebied tussen de twee wereldoorlogen niet één *cordon sanitaire*, één veiligheidsbuffer tegen het rode gevaar van de Sovjet Unie. En kwam het gebied niet in zijn geheel na de Tweede Wereldoorlog juist binnen de invloedssfeer van de Sovjets? Wie deze zone van Europa echter nader bekijkt, ontdekt echter ook de nodige historisch gegroeide verschillen. In de vorige paragraaf stipten we al de verstedelijkingspatronen aan die zich deels parallel aan de vorming van staten ontwikkelden, maar ook een eigen dynamiek kenden. De 19^e-eeuwse industriële revoluties bracht industrialiserings- en bijbehorende verstedelijkingspatronen voort die vooral bepaald werden door de vindplaatsen van steenkool en ijzererts. Zo groeide vooral in de tweede helft van deze eeuw en de vroege 20^e eeuw in rap tempo de aaneengesloten band van verstedelijking die van west naar oost van Thüringen via Saksen en Silezië naar zuidwestelijk Polen loopt [5- zie apart cartografisch beeldbestand hieronder].

[bevolkingsdichtheid Midden Europa rond 1930]

Midden Europa werd in de tweede helft van de 19^e eeuw gedomineerd door twee rivaliserende grootmachten, Pruisen en de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie, waarbij Pruisen steeds meer aan macht won, economisch en politiek, om in 1870/71 de leidende kracht van een nieuwbakken 'tweede' Duits keizerrijk te worden. Oostenrijk daarentegen werd in met name in de laatste decennia vóór de Eerste Wereldoorlog meer en meer de zieke man van Europa, die ten porooi viel aan nationalistisch separatisme en sociale strijd. De grens tussen Pruisen en Dubbelmonarchie liep in deze tijd precies dwars door genoemde verstedelijkings- en industrialiseringsband heen. Aan de

'Oostenrijkse' kant van de grens fungeerde Tsjechië, vooral Bohemen, als de industriewerkplaats van de Dubbelmonarchie. In dit industriële Tsjechië sloeg ook het socialisme al vroeg aan en vermengde zich bovendien met het regionale nationalisme, hetgeen in 1897 resulteerde in een afscheiding van de Oostenrijkse sociaaldemocratische partij SPö. In het interbellum was Tsjechoslowakije onder de nieuwbakken staten die na de Eerste Wereldoorlog in het centraal-Europese *cordon sanitaire* ontstonden de enige waar een sociaaldemocratische sociaaleconomische politiek gestalte kreeg; de andere landen hier waren een stuk conservatiever. Het land was ook het sterkst geïndustrialiseerd en dan vooral Tsjechië - Bohemen en Moravië - en kende een brede en goed ontwikkelde middenklasse – kortom een sociaaleconomische structuur die het meeste van de centraal-Europese landen aansloot op west Europa en dat nog altijd doet [6]. Tijdens de Koude Oorlog was het egalitaire karakter van de Tsjechische samenleving sterker dan waar ook in het Oostblok; in de 25 jaar na de Val van de Muur heeft het land en zeker Tsjechië als geen van de andere landen in centraal en oostelijk Europa de gelijkheid in ere weten te houden, zowel wat betreft in de vorm van betrekkelijk relatief inkomensverschillen, het voortbestaan van sociale voorzieningen en een relatief lage werkloosheid [6]. Dit in opvallend contrast met Polen dat zijn recente *Wirtschaftswunder* steeds nadrukkelijker nadrukkelijk etaleert (zeker nu Tusk recent de opvolger van Van Rompuy geworden is). Polens economische groeicijfers liegen er inderdaad niet om (maar lijken dit jaar inmiddels afgevlakt te zijn), maar de werkloosheidscijfers horen tot de hoogste in centraal en oostelijk Europa (alleen Slowakije doet het in dit opzicht nog beroerder) en de inkomensongelijkheid is er een van de hoogste van de voormalige Oostbloklanden na Hongarije [7]. De Tsjechische werkloosheidscijfers zijn juist de laagste van centraal en oostelijk Europa - hetzelfde geldt overigens voor het begrotingstekort, terwijl Polen met zijn tekort juist boven aan prijkt [8]. Polen kent ondanks alle economische reuring nog steeds een zich doorzettende demografische krimp, terwijl Tsjechië sinds de eeuwwende juist een lichte groei beleeft.

Polen, dat in 1795 bij de laatste en derde deling van zijn grondgebied van de politieke kaart verdwenen was, herrees na de Eerste Wereldoorlog uit zijn as. Daarbij werden niet alleen Duitse overwegend landelijke gebieden als West Pruisen en Posen/ Poznan onderdeel van de nieuwe staat, maar ook, en veel belangrijker, zuidelijker gelegen sterk verstedelijkte en geïndustrialiseerde gebieden als Oppersilezië (ook Duits) en de omgeving van Krakau/ Krakow (Oostenrijks). Na de Tweede Wereldoorlog kwamen daar de voormalige Duitse regio's Pommeren, Oost Pruisen en de rest van Silezië bij [9]. Een voor een groot deel agrarisch land waarbij stedelijke en industriële ontwikkeling geconcentreerd is in het zuidwesten en in en om Warschau. Het sterk agrarische karakter heeft het land eigenlijk tot aan de jaren 90 van de vorige eeuw behouden, evenals een land als Hongarije. Pas na de Wende in 1989 zijn de economische en maatschappelijke ontwikkelingen hier in een stroomversnelling geraakt. Omdat de uitgangspositie zo laag lag, vallen de percentuele groeicijfers extra in het oog. In menig artikel dat tegenwoordig ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de Val van de Muur verschijnt, springt Polen er daarom uit, maar wordt de vertekening die dit beeld oproept doorgaans over het hoofd gezien. De spectaculaire groeicijfers worden vaak in verband gebracht met de radicale manier waarop met name de Polen in de jaren 90 met ieder spoor van planeconomie gebroken heeft zonder dat een ander voldoende gestaafd wordt [10]. De gunstige pers die Polen als krachtige en succesvolle staat krijgt heeft het niet in de laatste plaats te danken aan de forse demografische en economische massa die het land inbrengt in vergelijking met welk ander Midden- en Oost-Europees land [11]. Het is echter de vraag of een politiek waarbij een land zich zo volledig en zonder reserves opstelt voor buitenlandse investeerders en hun vaak grillige voorwaarden de op de lange termijn wel de beste garantie vormt voor de vereiste economische en maatschappelijke stabiliteit. In het beeld van de actuele situatie trekt Polen als hoofdnatie van het Wilde Oosten allerhande nijverheid aan, waaronder (maar lang niet alleen) ook innovatief geavanceerde, terwijl een oude kapitaalgoederenindustrieland als Tsjechië dreigt te blijven steken in de autosector die nu sterk onder druk staat. Een aldus geschetst beeld oogt verleidelijk, maar kan juist daardoor op termijn des te verraderlijker blijken. Voor de toekomstige soliditeit van economie en maatschappij in de stedenband van Erfurt tot en met Krakow is het minstens zo belangrijk dat beiden, economie en maatschappij, (meer) in evenwicht zijn. En minstens zo belangrijk daarbij is het

dan dat de stedenband die nu aan de rand ligt van drie landen [Duitsland, Polen en Tsjechië - elk met hun eigen sociaaleconomische politiek] *zelf* veel meer te zeggen krijgt over hoe een gemeenschappelijke grensoverschrijdende sociaaleconomische politiek gestalte zou moeten krijgen. Evenwicht en samenwerking tussen de politieke machtscentra van de drie betrokken landen vormen daarbij een allereerste vereiste. Nu lijkt hier de as Berlijn-Warschau vaak op de meeste fronten de doorslag te geven. Voor een evenwicht met toekomstwaarde is een *Dritte im Bunde* nodig: 'Praag'.

Noten

[1] *Europa lebt von der deutschen Industrie* in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19 april 2014, blz. 19; Tsjechië en Polen staan hier boven aan in de top vier, steevast vergezeld door ... Nederland.

[2] *Der Konsens bröckelt* in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 21 juni 2014

[3] Claire Guélaud met Mirel Bran, *L'Europe centrale se porte mieux*; in: *Le Monde*, 26 augustus 2014, economiekatern, blz. 6-7

[4] zie hier over m.n.: Julien Lefilleur, *Géographie industrielle de l'Europe centrale et orientale* Parijs [Ed. Harmattan] 2010

[5] kaart *Wachstum der Bevölkerung 1870-1930*, in: *Westermann Grosser Atlas zur Weltgeschichte* Braunschweig 1972[8], blz. 141

[6] Laila Porras, *Inégalités de revenus et pauvreté dans la transformation post-socialiste. Une analyse institutionnelle des cas tchèque, hongrois et russe* Parijs [Ed. Harmattan] 2013

[7] idem, blz. 61 [tabel met de gini-coëfficiënten [die de (inkomens-)(on)gelijkheden aangeven] tussen de verschillende Midden- en Oost-Europese landen tussen 1989 en 2005 en Claire Guélaud met Mirel Bran, *L'Europe centrale se porte mieux* - zie boven onder [2]

[8] zie de grote tabel boven aan op blz. 7 in: Claire Guélaud met Mirel Bran, *L'Europe centrale se porte mieux* - zie boven onder [2] en [7]

[9] kaart *Folgen des 1. Weltkrieges*, en *Folgen des 2. Weltkrieges* in: *Westermann Grosser Atlas zur Weltgeschichte*, blz. 151 en 160; en de vier kaarten van Silezië vóór in: Laura Starink, *Duitse wortels. Mijn familie, de oorlog en Silezië* Amsterdam/ Antwerpen [Uitg. Augustus] 2013

[10] zie bijv.: Jule Hinrichs, *Polen kwam met radicale koers beste uit transitie naar 'markt'*; in: *Het Financieele Dagblad*, 7 oktober 2014. blz.7

[11] Polen heeft 38.5 miljoen inwoners en een in- en exportmarkt van rond de 150 miljard euro [2013]